

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Б. В. БЕРНАДСЬКИЙ

**Музейна експозиція «Історія України періоду Першої світової війни»
(методична розробка)**

Київ – 2016

Методичні матеріали розроблено відділом науково-методичної роботи Національного музею історії України.

Методичні матеріали розглянуто і затверджено науково-методичною радою Національного музею історії України, протокол № 12 від 04 листопада 2016 р.

Методичні рекомендації підготував:

Б. В. Бернадський, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник сектору методології музейної роботи відділу науково-методичної роботи Національного музею історії України.

Рецензенти:

Черкас Б. В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України;

Омельчук В. В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Оформлення та макет:

Купрієнко С. А., кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-видавничого відділу НМІУ.

Бернадський Б.В. Музейна експозиція «Історія України періоду Першої світової війни» (методична розробка) / **Б.В. Бернадський**, Національний музей історії України. – К.: Національний музей історії України, 2016. – 40 с.

Методичні рекомендації призначаються науковим працівникам історичних та краєзнавчих музеїв.

Усі права застережено. Передрук можливий за згоди Національного музею історії України та автора.

Зміст

Вступ	4
Розділ I. Загальна концепція виставково-експозиційної роботи	6
Розділ II. Методи побудови експозиції. Рекомендації щодо проведення екскурсій залом Першої світової війни	10
Розділ III. Екскурсійна робота	24
Розділ IV. Речові джерела комплектування експозиції	28
Висновки	35
Література	36

Вступ

Впродовж тривалого часу в середовищі науковців точаться дискусії щодо визначення ключової події ХХ–ХХІ ст. У радянський період такою проголошувалась Жовтнева революція. Безперечно, навіть дистанціювавшись від тогочасних ідеологічних упереджень, можна погодитись – ця революція принципово вплинула на долю світу. Однак, подією, що уможливила перемогу нової ідеології, стала якраз Перша світова війна. Тривалий час вона залишалась і продовжує лишатись на узбіччі наукових зацікавлень.

Між тим, саме вона зумовила крах чотирьох із п'яти існуючих на той час імперій, становлення біполярної системи світоустрою, утвердження в Європі тоталітарних режимів, діяльність яких призвела до вибуху Другої світової війни, наслідки якої істотно відчуються і понині. Таким чином, саме Першу світову війну ми можемо назвати ключовою подією епохи.

Цей перший глобальний конфлікт був небаченим за масштабами, засобами ведення і демографічними наслідками. Досі достеменно невідомо, скільки людей загинуло у цій війні – дослідники називають цифри від 6,5 до 13 мільйонів.

Перша світова стала випробуванням для всього суспільства і призвела до зміни способу його існування. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями в соціально-економічному та громадсько-політичному житті регіону. Саме в надрах війни визрівали процеси, котрі невдовзі обумовили революційний вибух і подальші державотворчі процеси. Їх суть і значимість не збагнути без належного осмислення подій Першої світової.

Усе це справило критичний вплив на ментальність. Поширений у наступні десятиліття спосіб мислення, схильність вирішувати проблеми через терор і тоталітарні практики – це наслідок Першої світової війни. Вона поклала край «благополучному ХІХ ст.», повністю зруйнувала ілюзії про те майбутнє процвітання, гуманізм і благотворний вплив прогресу. Тож не дарма, Н. Яковенко подальші десятиліття назвала періодом «гіркого похмілля». Саме воно породило схильність до радикального вирішення всіх питань, радикального загострення соціальних і національних протиріч, до появи ідеологій тоталітарного типу.

На жаль, цей жахливий конфлікт нічому не навчив людство, адже за 20 років розпочалася ще більш кровопролитна і жахлива Друга світова. Тепер, коли світ балансує на межі Третьої світової, на думку низки науковців, потрібно збиратися поблизу таких місць, щоб поглянути у минуле і не допустити його повторення у майбутньому.

Важливу роль у процесі такого осмислення цієї сторінки нашого минулого відіграють музеї – культурно-освітні та науково-дослідні заклади, основною функцією яких є вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної

і духовної культури, залучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини¹.

Тим більше, що нині у нашій державі тривають масштабні трансформаційні процеси, котрі охопили й освітньо-наукову сферу, невід'ємною і важливою складовою якої є музейний простір. Особливо ж роль музеїв зростає у питаннях військово-патріотичного виховання в сучасних реаліях, з огляду на агресію РФ проти України.

Між тим, у сучасному вітчизняному експонуванні історії України, так само як і в історіографії, ми можемо спостерігати певну прогалину, що стосується передумов Української революції 1917–1921 рр.

Безперечно, розглянути увесь спектр питань, пов'язаних із належним висвітленням Першої світової війни та її значенні в історії України, в рамках однієї методичної розробки неможливо. Поза увагою дослідника в силу об'єктивних причин залишились осмислення європейського досвіду музейної політики у цій царині, вивчення регіональної специфіки діяльності музеїв України, класифікація відповідних музейних установ, тощо.

Таким чином, зазначені матеріали є першою частиною циклу методичних розробок, кінцевою метою яких є осмислення та узагальнення усього спектру проблем, пов'язаних із фондовою та експозиційною політикою висвітлення цього періоду історії України.

---

¹ Закон України «Про музеї та музейну справу». 29 червня 1995 р. № 249 / 95-ВР // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища : зб. офіц. док. – К. : Істина, 2002. – С. 49–58.

Розділ I. Загальна концепція виставково-експозиційної роботи

Події останніх двох років кардинально змінили суспільно-політичну ситуацію в Україні, змістивши й гуманітарні акценти. В сучасних реаліях все більше підвищується роль музеїв як соціальних інститутів, оскільки у громадян зростає потреба цілісного осягнення тих чи інших історичних фактів. За таких умов в постає питання формування нової експозиційної політики.

З огляду на значення періоду, його можна експонувати як на постійних експозиціях, так і на виставках. Здебільшого, тематичних і фондових. Втім, зважаючи на наближення низки ювілеїв, тематично безпосередньо пов'язаних із темою Першої світової війни, можна вести мову і про організацію звітних та ювілейних експозицій.

Попри те, що музейна експозиція є цілісною предметно-просторовою системою, із спільним концептуальним (науковим і художнім) задумом, що створює специфічний музейний образ тих чи інших суспільних явищ, у багатьох експозиціях, присвячених Першій світовій війні, спостерігається не те що певний «еклектизм» стилів, а просто відсутність наукової, а то й логічної подачі матеріалу. У даному контексті, ведучи мову про загальну концепцію, слід відштовхуватись від ключових положень державної ідеології. З огляду на відсутність офіційно проголошених такого роду державних канонів, музейним установам, з огляду на їх освітню функцію, доцільно будувати свою політику з огляду на освітянські програми з історії.

При цьому, ми не можемо не погодитись із видним українським вченим Н.Яковенко, котра наголосила на необхідності модернізації стану гуманітаристики, який впливає на стан культури та політики в будь-якій державі. Ця теза є вкрай актуальною нині, коли українським політикам активно закидають жонгливання історією, а українським інтелектуалам – інертність та мовчання².

Стосовно висвітлення подій Першої світової війни та їх впливу на долю України, автори концепції повинні уникнути загрози двох крайнощів.

Перша, це вже установлена у вітчизняній науці винниченківська теза про історію України, яку не можна вивчати без брому. Популярна на зорі нашої незалежності, вона знову повертається до широкого загалу. У тому числі і через музейну спільноту. Потрібно зауважити, що з моменту, коли Україна стала усвідомлювати себе повноцінним членом світового співтовариства, вона зіткнулася з тим, що навіть фахові історики (передусім – зарубіжні) або недостатньо добре знали її минуле, або навмисно представляли історію міжнародного утвердження не тільки ранньомодерної, але й модерної Української держави ХХ ст. у спотвореному вигляді³. Не диво, що концепцію так званої «оптимістичної» історії України не сприйняло і суспільство. Значною мірою тому, що про неї не знало. З іншого боку, громадськість не сприйняла пропагування ура-патріотичних настроїв.

² Трегуб Ганна. Наталя Яковенко: «Підручник української історії залишається bastіоном ура-патріотизму» // День. – 2011. – 25 листопада (№215).

³ Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.276.

Доводиться мати на увазі і пануючу нині в Європі антимілітаристську тенденцію. Таким чином, постає питання узгодження необхідності патріотичного виховання української молоді та пристосування, з огляду на рух України в Європу, нашої політики до пануючих там тенденцій.

Таким чином, і погляди на патріотизм нині повинні модернізуватись, відійшовши від канонів кінця XIX – поч. XX ст. Тим більше, із вкрапленнями реліктів радянського способу мислення.

Засуджуючи надмірний мілітаризм, не можна впадати у іншу крайність – пацифізм. Поширеною є та думка, що люди, виховані на «мирній» історії, не будуть готовими захищати свою Батьківщину у випадку небезпеки. Адже не матимуть перед собою відповідних прикладів. Недарма ж, Н. Мориквас, ведучи мову про один із аматорських музейних закладів історії Першої світової, зауважила, що до Маківки люди повертаються, щоб зрозуміти день нинішній. Час від часу героїчну історію слід нагадувати, щоб не міліти душею⁴.

Таким чином, мілітарну історію не потрібно зовсім викреслювати, але зробити у ній більше людського виміру.

Передусім, цієї мети можна досягнути у меморіальних музейних закладах. За прізвищами та портретами можна побачити живих людей, котрі боролися, страждали, сперечалися, сподівалися, думали, просто жили. Через страждання і поневіряння можна показувати жертвність, життєздатність, витривалість людей.

Війна завжди призводила до комплексних або часткових змін у різних сферах життєдіяльності тих чи інших держав, соціумів, етнічних спільнот. Зазвичай, указані трансформаційні процеси видозмінювали первинну соціальну, політичну, господарську, культурну й етнічну структури. В Україні такий вплив відчувався міцніше, ніж де інде. Для українства війна стала переломним моментом на шляху до колективної політичної мобілізації й визначеної групової етнічної ідентифікації. Із цього приводу німецький історик М. фон Гаген відзначив, що Перша світова війна заактивізувала українське питання до безпрецедентного рівня й привела до сильного піднесення національного руху⁵.

І тут маємо звернути увагу на ще одне цікаве явище. Докорінно змінивши та мінімізувавши традиційний уклад національно-політичного та культурно-освітнього життя в Україні, війна водночас продемонструвала глибоке вкорінення почуття української національної єдності, виявила національну ідейність і спрямованість українців у різних військових формуваннях армій ворогуючих імперій. Прекрасною ілюстрацією цього положення у музеях може стати експонування листів і щоденників того часу.

Територія України, всупереч поширеним переконанням, стала ареною одних із найбільш запеклих і кровопролитних баталій, котрим за кількістю людських жертв поступається навіть сумнозвісна Верденська м'ясорубка.

Втім, при підготовці експозиційного плану, хоча мова йдеться і про війну, перш за все слід мати на увазі немілітарний аспект цього конфлікту.

---

⁴ Мориквас Надія. Дороги до Маківки // Наша спадщина. – 2015. – №3 (5). – С.33.

⁵ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/subdivisions/um/um2-3/problemyistoriohrafiji/2-hrytsak%20yaruslav.htm>.

Все ще недостатньо висвітлюється питання життя поза лінією фронту. Між тим, військові дії унеможливили рух трудових ресурсів, спричинили різкий стрибок цін, економічну й продовольчу кризи. Це вже не кажучи про мобілізацію значної частини працездатного населення до діючої армії. Лише на Волині, мобілізація забрала більшу половину усього чоловічого населення. У комплексі, ці чинники сприяли економічному розладу та краху господарської інфраструктури, яка й без того перебувала на примітивному рівні. Не можна оминати і питання масових репресій, котрі проводились австро-угорськими і російськими властями. Передусім, щодо українців.

До речі, в загальноукраїнських музейних закладах, подаючи цифрові дані про втрати і страждання населення, доцільно наводити порівняльний матеріал різних ворогуючих сторін⁶.

Політичний тиск і громадянські заворушення, які призвели до зникнення імперій спершу Романових, а згодом Гогенцолернів, Габсбургів і Османської імперії в 1917–1918 роках, свідчать про наслідки війни та її усепроникний вплив на наступні десятиліття не менше, ніж її остаточний результат.

Ведучи мову про висвітлення Першої світової, варто згадати і про небезпеку концентрування експозиції лише на регіональному контексті. Передусім, це стосується краєзнавчих музеїв. З огляду на можливості експозиційних площ, для повноцінного висвітлення світової катастрофи, все ж необхідно приділити увагу огляду європейської дипломатії, поясненню політичної спадщини та чварів у певних країнах, що відіграли провідну роль у війні⁷.

Такий, хоча б один стенд, міг би логічно підвести, та й пояснити воєнні події, без розповіді про які не обходиться жодна музейна експозиція. Тож, доцільно було б, щоб і концепція, і експозиція не просто накреслили стратегію і тактику дій після початку війни, детально викладали рух військ і баталії, а й пов'язували це з політичним курсом (а часом його відсутністю) урядів Європи.

Таким чином, раціоналістичною бачиться побудова експозиції за тематико-хронологічним принципом. Для наочного встановлення логічних зв'язків між окремими групами музейних предметів варто використовувати науково-допоміжні матеріали (наприклад копії архівних документів, газети, світлини, листи з фронту і т.д.).

Тематично експозицію можна поділити на кілька великих блоків, котрі висвітлювали б повсякденне життя поза фронтом, військові дії, функціонування тилу, а також суспільно-політичні наслідки перших років війни, що призвели до появи таких явищ, як біженство, волонтерство тощо.

Ведучи мову про концепцію експонування історії Першої світової війни, варто мати на увазі ще один важливий аспект – танатологічний⁸. Невід'ємною

---

⁶ В мілітарному контексті, успішно ця проблема вирішується в експозиції, присвяченій Першій світовій війні, що діє в Національному військово-історичному музеї. Там, при вході до відповідних залів, розміщено транспаранти, із цифровими даними щодо кількості українців у збройних силах ворогуючих сторін.

⁷ Мається на увазі Австро-Угорщина та її напружені відносини із Сербією до та після анексії Боснії; питання бельгійського нейтралітету; історія суперництва між Віндзорською династією та Гогенцоллернами; настрої у Франції після війни з Пруссією у 1870–1871 роках; дедалі більший хаос у Росії та її відносини з державами Східної Європи; месіанську політику царату та його патологічні намагання знищити українство, тощо

⁸ Термін «танатологія» походить від грец. «танатос» – смерть і «логос» – вчення. Здебільшого, використовується у медичній науці, та з огляду на філософське звучання самого явища (про що і йдеться в тексті), цілком виправданам, на нашу думку, є його використання і у гуманітаристиці.

складовою будь-якої війни є смерть, проте трактуючи її як морально-етичну категорію, все ж не слід забувати, що в стінах національного музейного закладу, вона повинна сприйматися через категорії звитяги, доцільності військової доблесті. Мається на увазі, що воїни проявляли героїзм, відстоюючи чужі їм інтереси та вже невдовзі вони застосували отримані військові вміння, захищаючи інтереси свого народу. Таким чином, музей в цьому сенсі має на прикладах мужності і героїзму полеглих виховувати у співвітчизників патріотизм і гордість, а не почуття пригніченості.

Експозиційне висвітлення історії війни передбачає і систему комемораційних⁹ заходів. Бажано із залученням до них представників владних кіл і громадськості. Тим більше, що в подіях Першої світової в Україні взяли участь видні діячі, знакові не лише для українців, а й інших народів Європи. Наприклад, Я. Гашек, К.-Г. Маннергейм та багато інших.

---

⁹ Комеморація – передача світоглядно значимої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті».

Розділ II. Методи побудови експозиції

Станом на сьогоднішній день музейною спільнотою розроблені та апробовані численні методи побудови експозиції. Вони цілком придатні, як до формування загальноісторичних, так і спеціально-історичних виставок, організації належної науково-дослідної роботи.

Значною мірою експозиційна політика визначається профілем музею. Музеї кожного із передбачених чинним законодавством профілів можуть мати ще вужчу спеціалізацію, поділятися на види і підвиди. Наприклад, до історичного профілю відносяться загальноісторичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні, історико-архітектурні та історико-культурні заклади (музеї або заповідники)¹⁰.

Стосовно заповідників, то на сьогодні, з огляду на те, що вони створюються на основі комплексу та окремих пам'яток, вести мову про такі заклади, присвячені висвітленню Першої світової війни в Україні, поки що передчасно. Натомість, здійснюючи музеєфікацію окремих воєнних об'єктів, можна створювати музеї нового типу – історико-анімаційні скансени, що репрезентували б цю сторінку української історії.

Основними критеріями визначення доцільності музеєфікації пам'яток історії слід вважати автентичність, історико-культурну цінність, значення в історичному розвитку країни або конкретного регіону (населеного пункту), репрезентативність та інформативність обраного об'єкта музеєфікації, притаманну пам'ятці історичну глибину (тривалий період культурного освоєння), насиченість і повноту історичного минулого, високий ступінь збереженості та достовірності історичного середовища. З огляду на те, що відповідно до статті 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» зазначено, метою музеєфікації є «приведення об'єктів культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування», це один із методів збереження пам'яток культурної спадщини, своєрідне рятівне коло¹¹.

З огляду на це, такого виду скансени (а то й, історико-архітектурні заповідники) найбільш доцільно створювати у пам'ятках фортечного зодчества кінця XIX – початку XX ст. Очевидним є те, що більшість таких об'єктів втратили свою первинну функцію. Між тим, саме музеям надається пріоритетне право на використання споруд, комплексів, визначних місць, що є пам'ятками культурної спадщини. Створення музеїв на таких об'єктах дає можливість для більш ефективного їх використання та збереження. Тут збігається мета діяльності музею і органу охорони культурної спадщини.

Територія, відведена для музею, підлягає просторово-функціональному зонуванню. У свою чергу, організація просторово-функціональних зон створює можливість для ефективної роботи музейної установи у якій здійснюється

---

¹⁰ Закон України «Про музеї та музейну справу». – Ст. 5; Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство. – С.505.

¹¹ Левик Андрій. Використання пам'яток культурної спадщини під музейну функцію // Наша спадщина. – 2015. – №3 (5). – С.48.

науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова робота тощо¹².

У процесі музеєфікації можна виділити два напрямки: пристосування пам'яток під музеї і забезпечення їх екскурсійного відвідування із обов'язковим включенням до туристичних маршрутів без створення музею на території пам'ятки¹³.

Власне, роботи у цьому напрямку вже ведуться. Громадськість періодично намагається створити спеціалізований музей Першої світової війни у м. Дубно. Розмістити його планують якраз в одній із збережених частин так званого Дубнівського замку. Мається на увазі не укріплення ранньомодерної доби, а не менш відома фортифікаційна споруда – частина системи оборонного трикутника Луцьк-Дубно-Рівне, зведеного у відповідності до реалізації стратегічних ідей російського генерала Обручева наприкінці ХІХ ст.

Більш успішними є спроби галицьких краєзнавців. Цьогоріч тут, поблизу с. Бурканів Тербовлянського району має відкритись унікальний музей просто неба – форт-музей Українських січових стрільців. Його «родзинкою» є якраз австрійське сховище для піхоти бункерного типу «Бригади Больцано» часів Першої світової війни.

Це має бути повноцінний скансен, котрий даватиме уявлення про позиційну війну та систему укріплень того часу. На базі командного пункту мають стояти повноколірні банери-розтяжки, за допомогою яких туристи зможуть дізнатися про бойовий шлях легіону УСС та інших військових частин, пов'язаних з боями за Бурканівський укріпрайон, а також про події Першої світової війни¹⁴.

До речі, цікавим було б відтворити і російські польові укріплення. Відтворення в натурі і у тому ж масштабі макетів австрійських та російських бліндажів і окопів сприятиме чуттєвому, наочному сприйняттю цього важливого елементу військової інфраструктури та порівнянню ставлення військового керівництва ворогуючих держав до життя своїх солдатів і офіцерів.

Рисунок 1. Сховище бункерного типу «Бригади Больцано» (с. Бурканів) – основа запланованого музейного комплексу січових стрільців.

¹² Там таки. – С.50-51.

¹³ Там таки. – С.51.

¹⁴ Унікальний форт-музей січових стрільців відкриють 15 серпня у Бурканові на Тербовлянщині // Режим доступу: <http://ternopilive.com.ua/unikalniy-fort-muzey-vidkriyut-na-ternopilshhini-v-ponedilok/>

Щодо власне експонування, то найбільш прийнятним у музейних закладах такого виду є ансамблевий метод. Саме він дозволяє зберегти, реконструювати на підставі достовірних наукових даних та ознайомити якнайширший загал з типовою для фронтового повсякдення (чи навпаки – унікальною) обстановкою. Саме ансамблеві експозиції найлегше сприймаються відвідувачами і справляють на них сильний емоційний вплив. Доцільним є і створення діорам.

З огляду на специфіку установи і саму експозицію тут доцільно поділяти на внутрішню і зовнішню. Внутрішня може становити власне експозицію у її звичному розумінні. При її формуванні бажано використовувати фотографії, документи, карти, зброю, манекени в одностроях армій ворогуючих сторін тощо. Зовнішня ж може бути більш різноманітною і різноплановою. Зокрема, обладнана експозицією з елементами активного пересування.

Загалом, в Україні є чимало привабливих з точки зору туризму місць, придатних до створення зовнішніх експозицій, присвячених висвітленню Першої світової війни. І це стосується не лише реставрації польових і фортечних укріплень австро-угорських і російських військ.

Досить великий потенціал мають меморіальні музеї, музеї-садиби тощо. Наприклад, вкрай пізнавальними могли б стати експозиції, присвячені Першій світовій війні, розміщені, наприклад, у музеї-садибі В. Липинського, інших видних діячів українського національно-визвольного руху. Певні кроки у цьому напрямку робляться прихильниками П. Скоропадського. Загалом, популяризація воєнних діячів періоду Української революції 1917–1921 рр., видається вкрай перспективною. А з огляду, що практично всі вони були активними учасниками Першої світової, це сприятиме кращому усвідомленню широким загалом суті суспільно-політичних явищ того часу.

А з огляду на агресію РФ проти України особливо слід наголосити на важливості увіковічення пам'яті воєначальника УНР П. Болбочана. Передусім, такі дії сприятимуть подальшій інтеграції історії Криму в загальну канву історії України. По-друге, сприятимуть усвідомленню взаємопов'язаності минулого і сьогодення.

Специфічними музейними установами можна вважати воєнні некрополі, активне впорядкування яких проводиться протягом останніх десятиріч. Наприклад, нещодавно ще один такий некрополь було відновлено на Волині.

У процесі очищення території Новочервищанського лісництва Маневицького лісового господарства, де у 1916 році (!) застосовувалася хімічна зброя, були виявлені санітарні поховання та шість братських могил, у яких поховано до трьох тисяч воїнів Першої світової, серед яких росіяни, австрійці та багато українців¹⁵.

Нині плацдарм продовжують досліджувати – по його периметру виявили понад 50 фрагментів фортифікаційних споруд, ліній оборони, понад 100 могильників і розшифрували понад 80 могильних плит. У межах плацдарму вже знайшли 9 масових поховань, а кількість полеглих достеменно невідома.

---

¹⁵ На Волині відкрили меморіал воякам Першої світової війни // Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/37629>

Цілий пантеон Першої світової війни збудований у с. Гійче Жовківського району Львівської області. Це один із найоригінальніших в архітектурному сенсі меморіальних комплексів. Він постав на місці рукопашної битви тірольських стрільців із російськими солдатами в ніч з 6 на 7 вересня 1914 року. Тоді біля села загинув цілий полк. Поблизу села поховано майже 300 росіян і 800 австрійців. Саме за сприяння тірольців тут було збудовано меморіал із написом «Тут спочивають герої». Його реконструйовано у 1927 році, хоча загалом за польського панування він занепав. Комплекс складається із австрійського та російського полів, обгороджених мурами. У ніші вівтаря список полеглих. Щоправда, відомі прізвища лише австрійських офіцерів і 90 стрільців. У 1994–1996 роках спільно із австрійською і українською стороною були проведені відновлювальні роботи. При меморіалі, у місцевій школі, знаходиться музей¹⁶.

Варто згадати і меморіал поблизу славнозвісної гори Маківка де також місцевий краєзнавець Ганна Плечій та львів'янка Оксана Денис створюють домашній музей. Остання обладнала виставку зібраних речей на Маківці. До речі, досить красномовний факт, місцеві селяни, що по закінченні баталії протягом трьох місяців перезахоронювали загиблих, знайшли двох вояків, що стояли, прохромивши один одного багнетами. Показово, що проти січових стрільців, котрі обороняли Маківку, стояли російські підрозділи, укомплектовані, здебільшого українцями. Таким чином, українці демонстрували героїзм і жертвовність під чужими прапорами, за чужі їм інтереси. Нині у місцевому селі поставлено пам'ятник із написом «Українцям, австрійцям та воякам інших національностей, що загинули у роки Першої світової війни в околицях с. Головецька»¹⁷.

За схожою концепцією побудовано і меморіально-музейний комплекс с. Костюхнівка Волинської області. На самому кладовищі поховані польські легіонери, загиблі у дні Брусіловського прориву, та знайдені останки вояків інших частин ворогуючих армій.

Рисунок 2. Почесна варта польських харцерів біля центрального поховання на польському військовому меморіалі поблизу с. Костюхнівка.

¹⁶ Фесюк Галина. Скарби Жовківщини // Наша спадщина. – 2015. – №1 (3).

¹⁷ Мориквас Надія. Дороги до Маківки // Наша спадщина. – 2015. – №3 (5). – С.34-35.

У самому селі, при активному сприянні владних кіл Польщі було створено монументальний «Польський дім», при якому діє і музей. Його експозиційні зали присвячені як участі польських легіонерів у війні, так і висвітленню діяльності прихильників ідей Ю. Пілсудського. На сьогодні, цей історико-культурний центр є осередком поширення і популяризації полонійних ідей.

Загалом, меморіалізація місць поховання вбачається досить перспективним напрямком розвитку музейної сфери в цілому і дослідження Першої світової війни, зокрема. У цьому процесі можна виділити наступні складові:

- пошук місць загибелі і поховань учасників Першої світової, проведення розкопок (за доцільності);
- ідентифікація знайдених решток;
- ритуальне поховання (перепоховання);
- встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків;
- створення музейної установи (кімнати) при меморіалі.

Як приклад, можна навести вже згаданий вище Музей-меморіал Першої світової війни у с. Гійче Жовківського району Львівської області, відкритий у 1998 р. в місцевій школі. Експозиція тут представлена за розділами:

- Життя і побут жителів с. Гійча напередодні Першої світової війни.
- Початок Першої світової війни. Галицька битва як складова Першої світової війни.
- Україна, Австрія, Росія: співдружність і співпраця наприкінці ХХ ст.¹⁸

Таким чином, відвідувачі, після повернення з меморіалу мають змогу отримати уявлення про життя середньостатистичного галицького села в контексті глобального збройного конфлікту.

Загалом, доцільно провести роботу з укладання анотованого переліку місць поховання часів Першої світової війни у всеукраїнському масштабі.

Та найбільш продуктивним, на нашу думку, залишається експонування Першої світової війни у краєзнавчих музеях – найбільш поширених музейних закладах в Україні. Специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони мають широкий діапазон експозицій, поєднують риси музеїв історичного та інших профілів, іноді мають ще художні, літературні чи меморіальні відділи.

У 2014 р., в процесі відзначення 100-ї річниці від часу початку Першої світової війни, в низці краєзнавчих музеїв було організовано тематичні виставки, присвячені цій події. У них досить повно було показано регіональний вимір глобального воєнного конфлікту. Досить цікавими були такі виставки організовані Дніпропетровським краєзнавчим музеєм та Кам'янець-Подільським історико-архітектурним заповідником.

Традиційно, виставка, присвячена Першій світовій війні, всебічно охоплює увесь спектр проблем, що переживались регіоном у цей час. У всеукраїнському масштабі така концепція практикується у загальнодержавних музеях. Секції супроводжуються стендами із інфографікою, що концептуально доповнюють представлені експонати.

---

¹⁸ Громадські музеї Львівщини: Довідник: У 2 т. / Автор-упорядник: Л. Перейма, Я. Огоновська, М. Зобків, Г. Івановська.- Львів: Проман, 2007. – Т.2. – (243 с.). – С. 38-41.

Рисунок 3. Стенди виставки "Про війну, любов та віру...", присвяченої 100-й річниці початку Першої світової війни. м. Дніпропетровськ.

Основу теорії сучасного експозиційного мистецтва складають останні досягнення різних суспільних наук та їх загальне прагнення до цілісного світосприйняття на відміну від колишньої диференціації та ізоляціонізму. В минулому експозиції часто будувались за принципом ілюстративності, тобто підбору експонатів як ілюстрацій до цитат чи заздалегідь визначених, часто схематичних положень. При недостатній увазі до оригіналів, в побудові більшості експозицій панував не стільки показ експонатів, а скільки розповідь, текст – цитата.

За твердженням психологів свідомість сучасної людини підготовлена для моментального сприйняття образу і співставлень. Вона потребує максимальної інформативності, різноманітності, ритму, швидкості і яскравої видовищності, «що стає можливим у добу інформаційного буму, завдяки художньому образу, як концентрованій формі супер-інформації, сюжету, як змісту концепції, канві взаємозв'язків, дії, як ритму передачі інформації» .

Оскільки, у даній методичній розробці йдеться про таку невід'ємну частину розвитку людства, як війна, то не можна не зауважити на тому факті, що істотне місце в експозиції повинна займати зброя. Остання є базисом будь-якого збройного зіткнення і складовою характеристики будь-якої епохи, у тому числі

і її культури. Еволюцію зброї в процесі війни можна порівняти з еволюцією самого соціуму.

До речі, музейна експозиція дає нам унікальну можливість змінити думку більшості людей, що сприймають зброю, як винятково воєнний інструмент та засіб ведення бою, розкривши її історичну і художню цінність. Звичайно, зброя промислової епохи не виглядає настільки естетично привабливо, як озброєння попередніх епох. Тим не менше, і тут трапляються мистецькі витвори. Більше того, експонування озброєнь, «вдосконалених» і прикрашених кустарними методами, в умовах позиційної війни, дає необхідне емоційне навантаження, допомагаючи краще зрозуміти повсякдення фронту.

Усі сучасні експозиції будуються за комплексно-тематичним принципом з урахуванням хронологічного (еволюційного) та предметно-типологічного критеріїв. Доцільно в одному місці зосереджувати різні зразки зброї, обгородивши їх колючим дротом, що створює потрібний психологічний ефект.

З практикованих вітчизняним історичним музеєзнавством методів найбільш прийнятним тут є колекційний (систематичний). Зрештою, типологічний ряд якнайкраще дозволяє показати стрімку еволюцію засобів вбивства.

Цікавим сучасним методом експонування не лише зброї, але й предметів військового спорядження, нагород тощо, є інсталяція. Гра смислових значень при цьому може наповнювати експозицію додатковим сенсом. Зокрема, в новому світлі виставляючи імперський пафос, чи навпаки, підкреслюючи жахіття війни. На жаль, назвати вдалі інсталяції експонування періоду Першої світової війни ми не можемо. Натомість, як приклад, можна згадати напрацювання колективу Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Традиційно поширеним залишається також ілюстративний (ілюстративно-тематичний) метод. Та стосовно експонування Першої світової, більш ефективним залишається власне, сформований на основі ансамблевого, тематичний метод. Побудова експозиції, як системи взаємопов'язаних розділів, зміст яких найбільш об'єднується і обґрунтовується спільною концепцією, дозволяє якнайповніше висвітлити проблему.

Ефективність експонування зростає при наявності певного предмету, наділеного вищою комунікативністю та репрезентативністю, навколо якого можна було б формувати інші предмети, з метою порівняння та взаємного документування.

Саме центральний експонат (чи група експонатів) мають найбільш яскраво характеризувати тему. Наприклад, це мали б бути збільшені групові фотографії 1914, 1916 і 1917 років, котрі могли б послідовно змінювати одна одну. Відвідувачу відразу повинні кидатись у вічі відмінності у настроях людей, зображених на фото – від шовіністичного запалу, до пригнічення і обурення режимом.

Загалом, концентрація уваги на людині сприятиме відходу від еталону радянського музею, в якому ідеологія домінувала над істиною, відновленню притаманного музею статусу гуманітарної інституції, в центрі якої стоїть людська особистість. Адже об'єктивні процеси історії значною мірою опосередковані, і тому звернення, а точніше повернення до людини, її долі та

життєвого шляху, в певному часовому вимірі, стає чи стало, домінантою волі музейної діяльності в усіх її вимірах.

Ведучи мову про методи побудови експозиції, передусім слід мати на увазі обмеженість музейних площ. Усунути проблему дозволяє використання сучасних науково-технічних засобів. Вони ж допомагають досягти якісно нових ефектів інтерпретації пам'яток. Наприклад, світлотехніка.

Досить широким видається й діапазон дії аудіовізуальних засобів, призначених для озвучення експозицій і відтворення необхідних зображень, використання фонозаписів свідчень учасників історичних подій, музичних, пісенних та літературних композицій тощо. Різні слайд- і кінопроекції дозволяють привносити у експозиційний простір «живі» картини минулого.

Протягом всієї історії формування експозиційного жанру відбувалась планомірна розробка «музейного образу» в його понятійній та предметній формі, розвиваючись від суто естетичних побудов у бік створення сюжетно-художніх концепцій. Якщо класичні експозиції за характером своїх побудов тяжіли до статичного типу, то сучасність внесла у музей або виставку динамізм авторської інтерпретації експозиційної теми. Крім того, сучасні експозиції характеризуються багатогранністю і складністю концептуальних рішень, гостротою і яскравістю концептуальних рішень, зближуючи експозиційний жанр зі специфікою театрального дійства, зі своєрідною стенографічною побудовою музейного середовища, яке все в більшому ступені стає «грою».

При наявності відповідної просторово-матеріальної бази обладнання залу для демонстрування слайд- та відеофільмів документальної хроніки 1914–1917 рр., вкрай бажаним є використання аудіо файлів з військовою музикою – маршами та піснями Російської, Австро-Угорської та Німецької армій. До речі, такий метод вже з успіхом використовується в окремих залах Національного музею історії України.

Тож, якщо спочатку експонат «мовчав», то при включенні аудіовізуальних засобів і при відповідній драматургічній інтерпретації була внесена динаміка, і експонат немов би «ожив», розширюючи інформаційний стрій експозиції в цілому.

Рисунок 4. Кадри з відеохроніки м.Луцька, зняті австро-угорськими військовими кінооператорами, продемонстровані у Волинському регіональному музеї українського війська та військової техніки.

Такий метод практикується у військово-історичному музеї в м. Луцьку. Зокрема, на відкритті ювілейної виставки було продемонстровано перші кінозйомки Луцька. Відеоматеріал взяли з фондів Королівського музею у Лондоні. Також продемонстрували відеоролики, створені представниками ГО «Останній солдат», де Луцьк, Володимир-Волинський та Ковель можна було побачити на світлинах часів Першої світової війни під супровід австрійських та німецьких військових маршів.

Особливо великі можливості відкриває використання комп'ютерних технологій, зокрема, створення віртуальних вітрин, 3D-вітринних проєкцій тощо. Використання такого роду нових технологій нині починає практикуватись у музеї історії м. Києва. Віртуальна вітрина економить корисну площу залу та вирішує проблему розміщення великої кількості експонатів. Крім того, дозволяє зробити те, що неможливо із звичайною інсталяцією. Зокрема, на ній можна демонструвати експонати в дії.

Використання новітніх технологій можна поєднувати із напрацюваннями попередніх років. Зокрема, з використанням манекенів, котрі, зокрема, застосовуються в ансамблевих експозиціях. У 1960–1980-і рр. вони зазнали критики за зайвий «натуралізм», але в останні десятиліття використання манекенів знову повернулося в практику музеєзнавства.

Рисунок 5. Фотоплакаты з виставки, присвяченої 100-річчю Першої світової війни, організованої Генеральним консульством Словаччини в Ужгороді.

Ведучи мову про використання новітніх технологій у музейній сфері, варто згадати і про існування цілого віртуального музею, присвяченого якраз Першій

світовій війні. У ньому представлені експонати з провідних музеїв різних країн Європи, що також може використовуватись і українськими музейниками¹⁹.

На даний час в музеї вже представлено 13 розділів, кожен з яких оснащений інформаційним кіоском з електронними екранами і планшетами, де можна отримати інформацію про ключові епізоди війни, її учасників, форму, озброєння.

Певною мірою економити корисну площу залу допомагає і використання фотоплакатів. Як приклад, можна навести виставку, присвячену 100-річчю Першої світової війни, організовану у замковій галереї Закарпатського краєзнавчого музею Генеральним консульством Словаччини в Ужгороді.

Водночас, не варто надто захоплюватись використанням інтерактивних технологій. Найголовніша особливість музеїв полягає в тому, що вони збирають, вивчають та експонують першоджерела або оригінали і використовують свої фонди для їх популяризації – показу в експозиційних залах, на спеціальних виставках, за допомогою екскурсій, лекцій або інших видів інформування. Додаткові аксесуари (не лише інтерактивні) можуть відволікати увагу від автентичних експонатів та набувати самостійного значення.

Надмірне захоплення використанням технічних новинок привносить до музею невласиві методи експозиційної роботи, де, власне, сам автентичний музейний предмет, що є основною експозиції і музейної комунікації, відходить на другий план. У цьому контексті можна згадати і використання декоративних імітацій. Таким чином, ці методи надзвичайно корисні, але повинні використовуватись, як допоміжні.

Експозиції повинні не лише повідомляти знання. Ефективним є дотримання при оформленні експозиції естетичних форм. Це зумовлює зростання ролі архітектурно-художнього оформлення. Музейні зали повинні бути світлими і просторими. Чітка експозиція експонатів, що підкреслює вузлові теми, різноманітні прийоми подачі інформації, увага до кожного компонента експозиції – усе це допомагає відвідувачам краще сприймати інформацію. Поряд із цим, існує і небезпека надмірної деталізації, котра, навпаки, ускладнює сприйняття.

У багатьох музеях доводиться констатувати перенасиченість, а то й захащеність експозиційного простору. Хоча, відповідно до сучасних тенденцій розвитку дизайну, мають бути створені оптимальні умови для візуального огляду експозиції з включенням до нього довколишнього простору, створюючи відповідну комунікацію між відвідувачами та експозицією. Музейних предметів не має бути в надлишку, коли вони розміщені буквально один на одному. Доводиться наголосити і на системності експозиції.

Значною мірою це застереження стосується і надмірного захоплення експонуванням фотоматеріалів, фотомонтажем. Цілі стіни з дрібних і великих фотографій можуть створювати монотонність і одноманітність, викликаючи нудьгу у відвідувачів та зменшуючи пізнавальний вплив експозиції.

Щоправда, в ряді випадків таке нагромадження матеріалу здійснюється свідомо, завдяки чому досягається потрібний психологічний ефект. Але, знову

---

¹⁹ Віртуальний музей «Перша світова війна» (1914–1918 pp.) // Режим доступу: <http://gritsenko-andriij-petrovich.webnode.com.ua/uchnyam/v%D1%96rtualnij-muzej-v%D1%96jni/persha-sv%D1%96tova-v%D1%96jna/>

ж таки, це потребує відповідного текстового пояснення, особливо, за відсутності екскурсовода.

Рисунок 6. Як приклад такого свідомого нагромадження експонатів можна вказати експонування зброї і боєприпасів часів Першої світової війни у Волинському регіональному музеї українського війська та військової техніки.

Допомогти співробітникам музеїв оптимально розмістити численні експонати допомагають вітрини спеціальних конструкцій. Вони оснащуються численними скляними полицями, що дозволяють раціонально розмістити на компактній площі велику кількість експонатів, а відвідувачам – уважно розглянути рідкісні історичні знахідки.

Такими привабливими якостями володіють вертикальні вітрини. Більше того, конструктори подбали про те, щоб не тільки гранично ефективно використовувати площі залів, а й зберегти привабливість і елегантність їх інтер'єрів.

Рисунок 7. Вертикальні вітрини «Залу традицій» «Польського дому» в с. Костюхівка (Волинська обл.).

Великою популярністю користуються пристінні вітрини. Їх каркас, виготовлений з металевих труб, може бути пофарбований у будь-який колір за шкалою RAL. Для вітрин кожного залу можна підібрати найбільш відповідний відтінок, здатний зробити їх практично непомітними на тлі стін.

Загалом, дизайнерське рішення при оформленні експозиції, у тому числі і підбір відповідних кольорів при оформленні залу, також відіграють істотну роль

у популярності тієї чи іншої експозиції. Як приклад такого підходу до різнопланового оформлення залів, можна навести розмаїту кольорову гамму, використану при оформленні залів Національного музею історії України.

Рисунок 8. Пристінні вітрини з експозиції, присвяченої Першій світовій війні в Ужгородському музеї.

Повертаючись до пристінних вітрин, зауважимо, що, залежно від специфіки представлених на них експонатів, ті можуть як зливатися зі стінами, так і вирізнятися на їх фоні.

Широкі можливості для розміщення експонатів надають вітрини повного огляду. Найчастіше їх конструкція передбачає безрамне скління. Низка ж музеїв (здебільшого – недержавних), взагалі відмовилась від скління, здійснивши оригінальне закріплення експонатів. Втім, таким чином можна експонувати предмети, що не становлять істотної наукової та художньої цінності.

Рисунок 9. Апарат Юза часів Першої світової війни у вітрині повного огляду Національного музею історії України.

Рисунок 10. Фрагмент експозиції «Залу традиції» «Польського дому» в с. Костюхівка (Волинська обл.)

Раритетні експонати доцільно демонструвати у традиційних, звичних горизонтальних вітринах. Тим більше, що нині виробники пропонують якнайрізноманітніші їх форми. Гнучко налаштовувати систему експонування цінних експонатів і рідкісних історичних документів дозволяють модульні вітрини.

Нерідко, при оформленні експозиції, музейним працівникам доводиться шукати рішення, здавалося б, взаємовиключних проблем. Зрозуміло, що музейні зали у своїй переважній більшості є самостійними творами мистецтва і архітектури. І будь-які додаткові елементи в інтер'єрах тільки погіршують їх сприйняття відвідувачами. І якщо вже без додаткових пристосувань все-таки не обійтися, потрібно зробити їх максимально непомітними.

Наприклад, здійснюючи експонування Першої світової війни, неможливо обійтись без демонстрації плакатів того часу. Між тим, сама специфіка плакату є такою, що він займає багато місця. Одним із способів уникнення проблем, пов'язаних із таким експонуванням, може бути організація підвісок. Вдалим прикладом такого експонування може бути спільна виставка, проведена колективами Національного музею Великої вітчизняної війни та Національного музею історії України, присвячена плакатам Першої і Другої світових воєн.

Обличчя експозиції та її художнє оформлення напряму залежні від системи її побудови. Не можна забувати, що музейна експозиція є передусім науковим твором та наслідком науково-дослідницької роботи чи науковою популяризацією знань, що подається специфічними музейними засобами. Складання тематичного плану і підбір експонатів до нього не завершує роботу. Експозиційний план доцільно складати із залученням художника. І вже на його основі він проектує оформлення експозиції, працюючи в тісному контакті з науковим співробітником.

Вдале дизайнерське вирішення було знайдено у НМІУ. Відповідний зал, присвячений Першій світовій, тут розміщено у своєрідному переході між залами, що створює їх експозиційну єдність.

Будь-яка експозиція вимагає супроводу для розкриття свого сенсу перед відвідувачем. Навіть експозиції, створені сучасними методами, розраховані на мінімальне втручання в процес спілкування «глядач – музейний предмет», припускають наявність текстів-пояснень (вказівок, що за предмет, часу і місця виготовлення, авторства тощо). Тексти особливо важливі для одиночних відвідувачів, які самостійно освоюють експозицію. Важлива вимога до використання текстів – не допускати підміни предметності словесним коментуванням.

У музеях з багатою, історично цінною експонатурою увага відвідувача повністю зосереджена на предметі. Головне, що може знадобитися відвідувачеві (за відсутності екскурсовода) – це додаткова інформація про експонат. Варіант з мобільними додатками може відволікати увагу від предмета, можливо, більш доречно буде або електронна етикетка до предмета, або, для більш глибокого вивчення – «зони занурення», що знаходяться в музеї окремо від експозиції. Це комфортні автоматизовані робочі місця, красиво оформлені і містять у наочній формі всі передбачені методистами музею пласти інформації про експозицію – для зацікавленого відвідувача, а також більш ігровий пізнавальний контент – для дитячої аудиторії.

Що стосується типу відвідування, то тут сценарії інтерактивних інсталяцій можуть відрізнятися для групового, сімейного та індивідуального відвідування.

Екскурсійні групи є у багатьох музеях України основним джерелом відвідувачів. У цьому випадку відповідними мультимедіа-рішеннями можуть стати окремо виділені кінозони, інтерактивні мультитач-столи з завданнями для всієї групи, пересувні термінали, лабіринти і т.д.

Говорячи про сімейне відвідування з дітьми, важливо пам'ятати про можливість створення в музеї експозиційних зон (в тому числі і з застосуванням мультимедіа) «з висоти дитини», з можливістю інтерактивної взаємодії (помацати, висунути, відкрити і т.д.).

Індивідуальному ж відвідувачу часто доводиться стикатися з проблемою «інформаційного самотності» в музеї. Якщо відвідувачеві нема до кого звернутися за отриманням інформації, що цікавить, він або шукає цю інформацію потім в Інтернеті, або забуває про своє питання. Але ж в музей приходять не тільки за інформацією, а й за справжністю, за атмосферою. Тому у відвідувача повинна бути можливість зануритися у вивчення предмета на території музею. Крім зон занурення не варто забувати про такий важливий засіб піднесення інформації, як аудіоінсталяції. Це не тільки звичні аудіогіди, а й стаціонарні навушники-аудіоетикетки поруч з вітриною або з об'єктом, що занурюють відвідувача в певну епоху / тему.

Відкритість сьогоденного експозиційного проектування полягає не тільки в його орієнтації на історичне й культурне просвітительство, але й включення у плинне соціокультурне життя суспільства, яке актуалізує експозицію, спонукає до творчості екскурсовода, наукового співробітника, відвідувача. Тож в основі проекту має лежати єдиний художній задум, що втілює у життя генеральний тематичний план музею.

Розділ III. Екскурсійна робота

Специфіка музеїв виявляється також у тому, що в їхній діяльності науково-дослідні й освітні функції тісно поєднуються. Збираючи першоджерела, створюючи таким чином джерельну базу для наукових досліджень і проводячи власні дослідження, музеї водночас займаються широкою популяризаторською діяльністю. Таким чином, музейна діяльність пов'язана з процесом культурної комунікації, що має інформативно-знаковий характер. Тож виникає необхідність залучення таких понять як емоційне сприйняття, досвід, світогляд та інших аспектів, що відображують як значення музейної комунікації для різноманітних соціокультурних процесів, так і підтверджують антропоцентричність діяльності музею.

Розвиток культурно-освітньої роботи музеїв України сприяв виникненню її різноманітних форм і видів. Найбільш поширеними з них є: екскурсії, лекції, систематичні зустрічі з відвідувачами, тематичні вечори й конференції, робота пересувних музеїв, зустрічі з видатними людьми, тематичні виставки, дні відчинених дверей тощо.

Розвитку екскурсійної справи значною мірою сприяє впровадження та використання авторських екскурсій, які стрімко набувають поширення. Актуальним та ефективним є практика також таких видів екскурсій, як: екскурсія-дослідження, екскурсія-подорож, екскурсія-бесіда, екскурсія-спектакль, тощо. Креативне поєднання екскурсії із елементами інших поширених в індустрії розваг послугами може підвищити інтерес додаткової аудиторії до музею.

Варто згадати і поширену нині в Європі ідею «відкритого музею», що вважається універсальною моделлю культурно-освітньої роботи музеїв. Освітня та виховна функції тут реалізуються в освітніх програмах, культурно-мистецьких акціях, співпраці з навчальними закладами; розважальна функція - в активній участі особистості у творчих майстернях, клубах, вечорах відпочинку, концертах, у створених на території музеїв комерційних структурах: ресторанах, барах, торговельних ятках. Поступово музеї стають складовою індустрії дозвілля.

Зарубіжні музеї намагаються організувати свою роботу так, щоб відвідувач міг ознайомитися з будь-якою експозицією самостійно, не очікуючи екскурсії. Способи надання інформації: етикетаж, путівники та брошури з конкретних експозицій, магнітофонні записи, відеоматеріали, комп'ютерні програми. Друковані матеріали, записи та відеодокументи, використання копій, муляжів, віртуальних ефектів на етнографічних і природознавчих виставках дають змогу відвідувачам музею стати активними учасниками процесу.

Така музейна політика є сьогодні органічною в контексті загальної світової тенденції і спрямована на розширення кола відвідувачів. Реалізується вона через спеціальні програми для різних соціально-демографічних груп, освітні акції, роботу інформаційних кімнат, «сімейних» центрів, заходів дозвілля, зрештою, просто через спілкування з друзями у кав'ярні або ресторані музейного закладу. Щоправда, така політика має як прихильників, так і запеклих критиків, кожен із яких висуває вагомі аргументи на користь своїх поглядів.

У різних країнах світу музеї використовують різні технології і методи організації дозвілля, щоб по-новому розкрити роль мистецтва та культури в технологізованому суспільстві, взаємодію культур та їх розвиток, цінність самотніх локальних народностей.

Заходи дозвілля музеї реалізують із використанням різноманітних методів – навчання шляхом творчої діяльності, рольових ігор, методу експериментального навчання. Ці методи можна розділити на дві групи: імпресивні та експресивні. Імпресивні методи (від лат. *impressio* – враження, переживання) спрямовані на сприйняття відвідувачами музею форм дозвілля; експресивні методи (від лат. *expressio* – вираз) передбачають створення ситуацій, в яких відвідувачі музеїв стають учасниками конкретного заходу.

Вагоме місце в діяльності музеїв має займати робота із студентською молоддю. Тому у залах, присвячених Першій світовій війні, доцільно не лише проводити екскурсії та презентації. Ефективними формами роботи музеїв із студентською аудиторією може стати проведення спільних наукових досліджень, залучення молоді до участі в конференціях, археологічних розкопок на місцях боїв, підготовки наукових публікацій.

Пріоритетними у музейній діяльності залишаються освітні програми для підлітків, метою яких є культурний розвиток дітей, поглиблення їхніх знань про історію нашої країни. Тут ефективним методом екскурсійної діяльності може стати інтерактивна гра. Відвідувачам (і не лише дітям) можна дозволити ближче ознайомитися з деякими музейними експонатами: приміряти спеціально для цього підготовлені копії уніформи, зброю, переглянути тематичні відеоматеріали, створити новий експонат (модель, малюнок, схему).

Рекомендованими є наступні форми проведення заняття з відвідувачами:

- Лекція з подальшим обговоренням;
- Екскурсія;
- Презентація;
- Круглий стіл, семінар.

У процесі проведення екскурсії доцільно з визначеними формами проведення заходу поєднувати наступні прийоми роботи:

- Використання змісту профільної експозиції;
- Залучення фото-, аудіо-, відеоматеріалів;
- Використання карт, відповідних і доречних художніх творів (кінофільмів) з метою створення відповідного емоційного фону, особистісного сприйняття війни.

Використання нових технічних можливостей, про що йшлося вище, дозволяє поєднувати експонування з театралізованим дійством, практикувати в музейній практиці проведення спектаклів, музичних та літературних вечорів, темою безпосередньо зв'язаних з експозицією в цілому та окремими експонатами.

З огляду на наближення ювілею Української революції 1917–1921 рр., та наступну за ним соту річницю завершення Першої світової війни, доцільно також провести низку заходів чи тематичних екскурсій, в процесі яких приділити особливу увагу наступним питанням:

- Генеза національної самосвідомості у роки Великої війни;
- Визначення наслідків Першої світової війни для України;

- Участь українців у війні;
- Військові злочини часів Першої світової війни;
- Відомі українці.

Фаховому проведенню екскурсії допоможе її ретельне планування. Здійснювати його можна за тими ж стандартами, що й підготовка тематико-експозиційного плану. Приблизна схема планування екскурсії може виглядати наступним чином:

№ п/п	Назви розділів	Ведучі тексти	Музейні предмети	Науково-допоміжні матеріали	Тексти етикетажу

В першій графі проставляються порядкові номери експозиційних комплексів, розділів, тем, підтем. Наприклад, номер першого розділу позначається цифрою 1. Якщо цей розділ включає кілька тем, то вони послідовно будуть позначатися: 1.1; 1.2; 1.3: і т. д. У другій графі даються назви розділів, тем і підтем, наприклад:

1. Світ напередодні Великої війни. Україна у планах ворогуючих блоків.
2. Ідеологічна обробка мас (Війна в плакатах та інших пропагандистських засобах).
3. Світова бійня.
  - 3.1. Бойові дії на території України.
  - 3.2. Подвиги українців у боях під чужими прапорами.
  - 3.3. Фронтове повсякдення (життя солдата під час Великої війни)
4. Еволюція зброї (Війна машин).
5. Життя тилу.
  - 5.1. Злигодні і страждання мирного населення.
  - 5.2. Допомога фронту.
  - 5.3. Репресії окупаційних властей.
6. Визвольні змагання українського народу.
  - 6.1. Використання загарбницьких планів ворогуючих сторін представниками українських партій в інтересах українського народу.
  - 6.2. Діяльність українських політичних партій та суспільно-політичне життя.
  - 6.3. УСС та інші українські формування.
7. Персоналії (українські політичні, громадські та культурні діячі, їх участь у війні).
8. Наука, культура і мистецтво в Україні у роки війни.

У третій графі наводяться провідні тексти (пояснювальні тексти, анотації, епіграфи тощо), покликані висловити основну ідею даного експозиційного комплексу. Тексти використовують не завжди, а тільки тоді, коли це дійсно необхідно. Вони повинні бути досить лаконічні і не перевантажувати експозицію, адже головне значення не навантаження в експозиційному комплексі несуть не тексти, а справжні музейні предмети.

У наступній графі дається перелік музейних предметів, які планується експонувати в даному розділі експозиції. Найменування експонатів бажано

давати з їх атрибутивними ознаками. Вибираючи музейні предмети до конкретної експозиційної теми, необхідно пам'ятати про розмір експозиційної площі і не прагнути включати в розділ всі наявні по темі музейні предмети, а лише ті, які найбільш ефективно дозволять розкрити експозиційну тему. Перевантажені експонатури експозиції, як вже зазначалось, виглядають неестетично і ускладнюють образне сприйняття експозиційного комплексу. Доцільно також враховувати і фізичний стан музейних предметів і планувати до експонування тільки ті, на збереження яких експозиційне використання не вплине негативно. Важливо мати на увазі і якусь масштабну відповідність експонатів, щоб великі предмети не впливали на сприйняття більш дрібних, щоб відвідувач міг досить добре роздивитись будь-який експонат на стенді або в вітрині.

У п'яту графу включаються найменування науково-допоміжних матеріалів із зазначенням місця їх знаходження або способу їх виготовлення.

У процесі проведення екскурсії слід активно використовувати можливості центрального експонату. Предметність і наглядність експозиції, емоційність її сприйняття сприяє залученню уваги відвідувачів до окремих предметів, а через них – прагнення пізнати саму подію. Досягти цього можна за допомогою різних методичних прийомів. До їх числа належить виділення провідних експонатів, які є опорними в кожному експозиційному комплексі та провідних експозиційних комплексів (акцентних) у всій експозиції.

Зрештою, слід мати на увазі, що увага відвідувачів (особливо учнів) слабшає при огляді одноманітних експонатів. Через 15–20 хвилин, коли увага притупляється, вони повинні підійти до об'єкта або комплексу незвичайного, що викликає новий інтерес (найбільш атрактивні експонати, унікальні предмети, діючі моделі, демонстрація слайдів, фонозаписів і т.д.). Заключний підсумковий комплекс повинен завершити всю тему так, щоб у дітей виникло бажання відвідати експозицію ще кілька разів, включитися в новий пошук.

Розділ IV. Речові джерела комплектування експозиції

Оснoву музейних фондів складають музейні предмети та науково-допоміжні матеріали. Саме через музейні предмети музей здійснює свою основну соціальну функцію – документування, і саме ними комплектуються експозиції. Тож, повернувшись до зазначеного вище, зауважимо, що попри поширення новітніх технологій, в основі музейної експозиції залишається і залишатиметься автентичний предмет матеріальної культури.

Відповідно, й метою музейних експозицій є те, щоб на оригінальних історичних матеріалах – пам'ятках періоду Першої світової війни, відтворити музейними засобами основні етапи історії України того часу.

Планомірне збирання матеріалів (комплектування) дає можливість відбору не розрізнених і фрагментарних предметів, а органічно пов'язаного експозиційного комплексу, що відображає конкретну частину всієї експозиційної теми. Відбору передуює вивчення предметів, визначення їх справжності та достовірності, авторства, функціональної приналежності і т.д.

Головним завданням при комплектуванні експозиції є визначення типовості музейного предмету, тобто його відповідності, сутності даного явища. При цьому варто розрізняти якраз типові, нехай і раритетні нині, предмети, від одиничних і випадкових. При цьому завжди потрібно пам'ятати про відповідність даної речі конкретному часу і певному місцю дії.

Необхідно також враховувати зовнішню виразність предмета. З одного боку, він повинен мати властивості атрактивності і емоційного впливу, мати гарну схоронність, з іншого – в ньому повинні бути ясно виражені риси як достовірного першоджерела. Не можна допускати має місце в музеях освіти зафарбовування касок і зброї, знайдених на полі бою, випрямлення вм'ятин, штопання прострелених прапорів і іншу подібну «реставрацію». На предметі повинні бути збережені сліди зовнішнього впливу в середовищі побутування. Очищаючи предмет від побутового бруду і пилу, не можна псувати його основу, нанесену емаль, орнаменти. Не можна промальовувати втрачені зображення, припаювати відламані частини, заклеювати отвори і т.д. При наявності будь-якого фрагмента предмета, рукописи, зображення можна помістити його на планшет і промальовувати контури на чистому тлі відсутні частини.

Основними документами і джерелами, які б могли висвітлювати діяльність, епоху можуть бути: фотографії, документи, карти, зброя (в т.ч. з матеріалів розкопок), каски, манекени в одностроях армій всіх ворогуючих сторін та т.п., безпосередньо пов'язаних із веденням бойових дій, особисті речі як відомих осіб, так і пересічних українців, агітаційні листівки і плакати.

Досить часто незамінним джерелом для вивчення будь-якої історичної події є археологічний матеріал. Він характеризує повсякдення і є необхідною ланкою у вивченні багатьох сторін життя, навіть попри велику кількість писемних пам'яток. Речовий матеріал дає можливість уточнити чимало питань. З огляду на це археологія є неодмінним елементом майже усіх розділів історичного експонування. Зрозуміло, що питома вага археологічних матеріалів є різною для окремих періодів історії.

Традиційно, у музеях шанобливо ставляться до археологічного матеріалу давніх епох. Стосовно ж ХХ ст., та такого виду речові експонати все ще залишаються на маргінесі. Тим більше, що основний масив таких знахідок носить випадковий характер. Зрозуміло, наукова цінність археологічного матеріалу залежить від умов його знаходження і супровідної документації. Наукова цінність ізольованих знахідок завжди поступається комплексу знахідок. Такий матеріал дозволяє музею більш повно і яскраво відновити картину життя минулого.

Поряд із цим помилковою є думка щодо низької наукової цінності поодиноких знахідок. Найбільшу цінність для експонування становлять повноцінні колекції. Поряд із цим окремі предмети із збірних колекцій можуть використовуватись в експозиції для деталізації і пояснення основного матеріалу.

При наявності археологічного матеріалу в музейній експозиції більш повно і яскраво демонструються усі сторони побуту, культури та інших сторін життя. Саме вони дозволяють відвідувачу з особливою гостротою відчувати повсякдення війни. Особливо, якщо археологічні матеріали експонуються окремими комплексами в поєднанні із письмовими та іншими матеріалами.

Рисунок 11. Археологічний матеріал в залах, присвячених Першій світовій війні у Волинському регіональному музеї українського війська та військової техніки.

Зрозуміло, що при експонуванні подій Першої світової археологічний матеріал є важливим, однак, додатковим джерелом. Тож кожна виділена частина повинна складатись із речей, що стосуються однієї події чи особи. Таким чином, наукове визначення і чітка систематизація археологічного матеріалу мусить бути неодмінною умовою використання збірних колекцій. Поодинокі знахідки

можуть використовуватись лише після ретельного вивчення і наукового визначення.

Речовий матеріал повинен супроводжуватись номенклатурою і пояснювальним етикетажем. На нашу думку, доцільно не лише подавати назву того чи іншого експонату, але й іноді давати короткі пояснювальні написи. Форми етикетажу повинні бути суворо розроблені. Для провідних написів слід підбирати досить крупний шрифт, що привертав би на себе увагу відвідувачів. При наявності специфічних речей їх особливість бажано відмічати в етикетажі. Предмети мусять супроводжуватись пояснювальними етикетками.

Щоправда, в окремих випадках археологічні знахідки набувають самостійного значення, стаючи основою музейних колекцій. Наприклад, у Яворівському природному парку, працівник цієї установи В. Гавгун відкрив кімнату-музей історичних знахідок часів Першої світової війни. В подальшому він планує створити на її базі повноцінний аматорський музей²⁰.

Рисунок 12. Кімната-музей Першої світової війни м. Яворів Львівської обл. В австрійському мундирі – В. Гавгун.

²⁰ На Яворівщині відкрили кімнату-музей історичних знахідок часів Першої світової війни // Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/na_yavorivshchyni_vidkryly_kimnatumuzey_istorychnyh_znahidok_chasiv_pershoi_svitovoi_viyny_157373.html?print

Попри бажання чи небажання авторів експозицій, коли мова йдеться про війну, основну увагу відвідувачів у музейних залах традиційно привертає зброя. У фондах більшості музейних закладів України зберігаються досить великі запаси зброї минулого, у тому числі й Великої війни, котрі можна виставляти на різноманітних виставках та експозиціях.

Якраз експозиційна діяльність музеїв дозволяє перетворити зброю в об'єкт музейного показу, досягаючи, водночас і мети її максимального збереження, виявлення її історико-культурної, наукової, естетичної, освітньо-виховної цінності, інтеграції у сучасну культуру.

Досить великим потенціалом наділений військовий мундир. Особливо, в контексті «олюднення» історії.

Водночас, в процесі такого експонування, доцільним було б кожен експонат супроводжувати поясненням, підкреслювати еволюцію людської думки у винайденні нових засобів вбивства, наголошуючи про цьому на деструктивності війни взагалі.

Рисунок 13. Експонати Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, що демонструють еволюцію засобів вбивства. Справа – унікальний польовий міномет 1916 р. (З фондів Торчинського народного краєзнавчого музею).

При експонуванні раритетних видів озброєнь чи мундирів, досить часто трапляються предмети з приватних колекцій, або взагалі невідомого походження. Відповідно до законодавства України приватні колекції повинні бути відповідно зареєстровані й обліковані, в іншому ж разі – такі предмети музейного значення повинні бути поставлені в рамки дії законодавчого поля, де першочергове право власності на такі предмети належить державі й державним музеям.

Перша світова стала і першим збройним конфліктом, у якому повною мірою було продемонстроване і таке ноу-хау протиборства, як інформаційна війна. Як і нині, вістря інформаційної зброї тоді спрямовувалось як на власних підданих так і за межі держави. Тож будь-яка експозиція, присвячена Першій світовій

війні, не обходиться без демонстрування плакатів того часу. Досить повна і змістовна колекція таких предметів знаходиться у фондах Національного музею історії України. Окрім, власне, емоційного впливу, вивчення таких плакатів дає змогу під новим кутом зору поглянути на зміни внутрішньої політики ворогуючих держав. Засобами плакату можна ілюструвати і стенди, присвячені загарбницьким планам країн Антанти та Четвертного союзу, пояснення ними своїх експансіоністських устремлінь.

Рисунок 14. Плакати Антанти і Троїстого союзу.

Взагалі, в соціальній графіці, особливо – плакаті, чітко відображаються ідеологічні установки художника і представленої ним соціальної групи, виконання художниками функції агітаторів. Плакати можуть бути широко використані в експозиції як документи епохи і як оціночний матеріал.

Органічно поєднуються з плакатом і листівки. З початком Першої світової війни цензура запровадила заборону на відправлення листів у конвертах, адресувати можна було тільки листівки. Варто відзначити, що листівки, які збереглися, можуть розповісти про воєнні події не менше, ніж архівні документи. Так само, як і плакат, вони можуть стати предметом самостійної виставки.²¹

Поряд із музеями, істотну роль у збереженні історичної пам'яті відіграють архіви, можливості яких в експонуванні Першої світової також доцільно використовувати. Врешті, на базі НМІУ вже було проведено кілька вдалих спроб організації спільних експозицій разом з архівними установами.

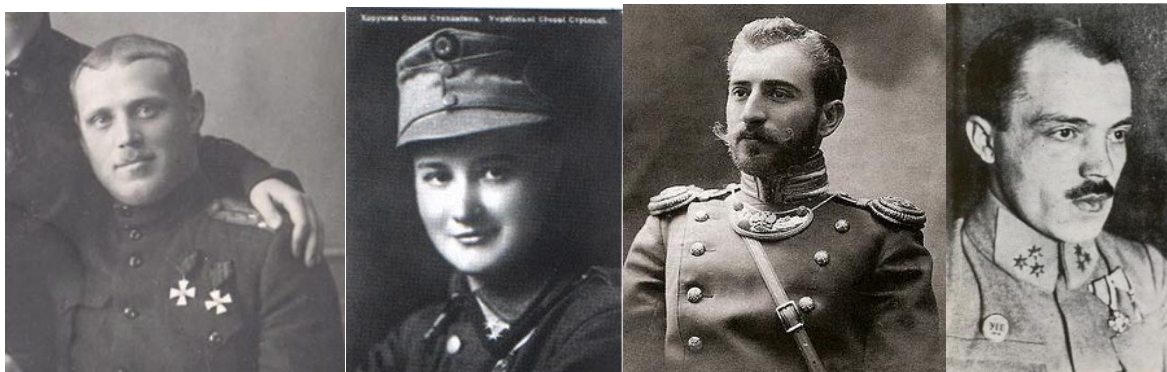
Розміщені в музейній експозиції документи не лише виступають у якості більш різностороннього і доказового джерела інформації, але й. посилюють емоційний вплив. У свою чергу інші експонати конкретизують те чи інше документальне джерело чи персоніфікують історичну чи згадану в документі особу.

Візуальний ряд експозиції традиційно доповнюється фотографіями. Фотоматеріали дають можливість поринути уявою у військові реалії. Поряд із

²¹ Перша світова війна у поштових листівках // Режим доступу: <http://www.zkmuseum.com/2014/06/blog-post.html>

зображеннями непересічних особистостей і відомих людей, не менший інформативний потенціал мають і звичайні фото пересічних селян, міщан, побутові знімки. Чільне місце в експозиціях, звичайно, займають зображення людей у формі. І це правильно. Передусім, варто вшанувати наших солдатів на імперській службі. Таким чином також здійснюється деконструкція імперських міфів, оздоровлюється концепція історії України.

Рисунок 15. Українці – герої Першої світової війни.

Рисунок 16. Офіційне полкове фото з експозиції Національного військово-історичного музею України.

Важливе значення для формування образного ладу музейної експозиції мають предмети мистецтва. У музейних експозиціях використовуються всі види образотворчих джерел. Оскільки вони створені спеціально для розгляду, звернені до глядача, експозиція сприяє виконанню притаманної їм функції. У творах образотворчого мистецтва, як і у фотографіях, відображаються різні сторони суспільного життя, різноманітні життєві ситуації, вони дають наочне уявлення про середовище, в якому протікає діяльність людини, конкретизують історичний процес, персоніфікують його створенням портретів людей, як видатних, так і рядових.

Відбираючи для експонування твір образотворчого мистецтва, історик не повинен ігнорувати критерії художності, можливості його емоційного впливу на глядача. Але він не може не враховувати міру його документальності, відповідності дійсності. Замальовки з натури, зроблені навіть непрофесіоналом, мають для нього переконуючу силу документа, спроможну уточнити, конкретизувати факт, відомий лише за описом або по фрагментарним речовим залишкам, а іноді і розповісти про факти, досі невідомі, які не відображені в інших джерелах. Напрочуд цікаві підбірки таких замальовок, зроблені російськими та австрійськими художниками у 1916 р., знаходяться у фондосховищах Волинського обласного краєзнавчого музею та історико-краєзнавчого музею м. Ковеля.

Експонуючи художні твори, не можна забувати про те, що і вибір тематики їх не випадковий, що зображені факти реальної дійсності проходять крізь призму сприйняття та оцінки їх автором, відображають соціальне замовлення, ідеологію різних суспільних груп, рівень суспільного розвитку. Тому зведення ролі образотворчих матеріалів тільки до документації історичних подій або використання їх як історичних ілюстрацій збіднює їх значення як джерел, що характеризують суспільну ідеологію.

Цікавий мистецький спадок війни було представлено Львівськими музейниками. Водночас, ним було порушено і тему використання релігії на війні²². У цьому контексті істотний виховний момент може досягатися шляхом експонування т.зв. «Августовських ікон», пропагованих російською владою. Ціла їх низка знаходиться у фондосховищах різних музеїв м. Києва.

В експозиції використовуються і образотворчі матеріали, що не мають художньої цінності, але документують певну сферу життя: інструктивні малюнки – креслення фасадів будівель, форменого одягу, картинки журналів мод тощо.

На різних етапах розвитку експозиційної думки по-різному вирішувалося питання про включення в експозицію ретроспективних зображень (так званого історичного живопису, графіки, скульптури), тобто творів мистецтва на історичні теми, що не сучасні періоду, відображаються в експозиції.

Правильно вирішити це питання можна лише розглядаючи твір історичного живопису як продукт того часу, коли він був створений, як свідectво невмирущого інтересу до певних явищ минулого з боку різних суспільних груп в різні періоди часу. Оскільки він виходить за хронологічні рамки даного комплексу, рекомендується при розміщенні експонатів композиційно виділяти їх, іноді навіть поміщати в окрему залу і обов'язково вказувати дату їх створення.

Досить обмежено ще використовується потенціал скульптури. Між тим, в експозиціях можна виставляти як вироби митців початку ХХ століття, так і сучасних скульпторів²³.

---

²² Цебенко Ірина. «Віра і війна (1914–1918 роки)»// <http://prostir.museum/ua/post/33269>

²³ Для тих, хто цікавиться експонуванням власне мистецьких творів, можна порекомендувати методичну розробку співробітника НМІУ Н.Ліхницької.

Висновки

Із здобуттям України незалежності значно зріс інтерес громадян до історії, культури та традицій нашої Держави. Особливо гостро постало питання підвищення духовного та культурного розвитку громадян, національної свідомості і патріотизму. Не останню функцію в цих процесах відіграють музеї.

Вплив Першої світової на подальший розвиток світу – безсумнівний. Тож закономірним є той факт, що ця глобальна подія стала об'єктом міфологізації, нерідко і цілеспрямованої. Передусім, з боку владних кіл РФ. Тож експонування зазначеного періоду слід здійснювати обережно, співпрацюючи разом з архівними та академічними установами, котрі вивчають зазначений період.

Таким чином, оновлення експозицій мусить спиратися на перевірену наукову інформацію. Чимало історичних фактів, подій і явищ того часу мають часом діаметрально протилежні тлумачення та оцінки навіть у фахівців. Це нормальне, природне явище у демократичні країні. Проте, низка фактів щодо історії України того часу, участі українців у війні є незаперечними та можуть використовуватися як при просвітницькій, так і патріотично-виховній роботі.

Отож, в процесі роботи над експонуванням Першої світової, передусім варто звернути увагу на підвищення наукового характеру екскурсійно-лекційних послуг, впровадження критеріїв оцінки ефективності музейної діяльності і, як наслідок, стандартизацію музейної діяльності. Це сприятиме подальшому розвитку системи музеїв в якості наукових і методичних центрів. Важливим є зміцнення взаємодії музеїв з освітніми установами та їх всебічна інтеграція в систему освіти.

При проведенні заходів варто звертати увагу на поєднання загальної інформації про Першу світову війну в українському контексті, так і на її наслідки для конкретного регіону України. До речі, саме приклад дослідження Першої світової може бути використаним при подоланні «конфліктів пам'яті», консолідації українського народу.

При вмілому менеджменті, експонування історії Першої світової може покращити і туристичну привабливість України, збільшивши іноземний контингент відвідувачів з країн – колишніх учасників бойових дій, в першу чергу Росії, Австрії, Угорщини, Хорватії, Словенії, Чехії, Словаччини, Німеччини, Польщі.

Література

1. Про музеї та музейну справу. Закон України від 29 червня 1995 р. № 249 / 95-ВР // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. – К.: Істина, 2002. – С. 49–58.
2. Про внесення змін до Закону України „Про музеї та музейну справу”. Закон України від 5 листопада 2009 р. № 1709–VI // Голос України. – 2009. – 28 листоп. – С. 4–5.
3. Аартс Г. Що таке музей? / Герман Аартс // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис, 2009. – С.16–22.
4. Аверкієв Віктор. На Тернопільщині відновлюють австрійський бункер часів Першої світової / Аверкієв Віктор // Режим доступу: <http://www.0352.ua/article/1305880>
5. Акулич Е.М. Музей как социокультурное явление / Е.М. Акулич // Социс. – 2004. – № 10. – С. 10–13.
6. Арзамасцев В.П. Правда истории и реальность музея /В.П. Арзамасцев // Мир музея. – 1996. – №1/2. – С. 17–24.
7. Будко А. Об отношении музеев к действительности / А. Будко // Мир музея. The world of museum. – 2007. – № 8 (240). – С. 10–11.
8. Вайдахер Ф. Загальна музеологія / Ф. Вайдахер. Пер. з нім. мови В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 630 с.
9. Ванслова Е.Г. Социальные функции музея: споры о будущем (материалы дискуссии в отделе музееведения НИИ культуры) / Е.Г. Ванслова // Музееведение. На пути к музею XXI века: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1989. – 190 с.
10. Велика Л.П. Музейне експозиційне мистецтво / Л.П. Велика. – Х.: ХДАК, 2000. – 160с.
11. В Рівному відкрили виставку до 100-річчя початку Першої світової війни // Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/33148>
12. Виставка "Про війну, любов та віру..." у стінах ДНІМ // Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/32783>
13. Виставка до 100-річчя Першої світової війни // Режим доступу: <http://www.zkmuseum.com/2014/07/First-World-War-Uzhhorod-castle.html>
14. Відбулося відкриття виставки «Пам'ятати, щоб не повторити» // Режим доступу: <http://www.lhm.lviv.ua/exhib/53.html>
15. Військова слава України XVIII – поч. XX сторіччя за матеріалами приватної колекції родини Шереметьєвих / Упорядкув., текст: О. Є. Шереметьєв, Я. Ю. Тинченко. – К. : [б. в.], 2007. – 140 с.
16. Віртуальний музей «Перша світова війна» // Режим доступу: <http://gritsenko-andrij-petrovich.webnode.com.ua/uchnyam/v%D1%96rtualnij-muzej-v%D1%96jni/persha-sv%D1%96tova-v%D1%96jna-/>
17. Громадські музеї Львівщини: Довідник: У 2-х т. /Автор-упорядник: Л. Перейма, Я. Огоновська, М. Зобків, Г. Івановська. – Львів: Проман, 2007. – Т. 2. – 243 с.

18. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/subdivisions/um/um2-3/problemyistoriohrafiji/2-hrytsak%20yaroslav.htm>.
19. Ерешко Юлия Владимировна. Оружие как объект музейного экспонирования: Автореф. дисс. ... кандидата культурологии: 24.00.03 / Ерешко Юлия Владимировна. – С.-Пб., 2008. – 18 с.
20. Карпов Р.А. К вопросу об организации экспозиционного пространства в музеях // Художественное оформление музеев. – Вып.14. – 1965. – с. 137–189.
21. Ковальчук Є.І. Актуальні теоретичні питання сучасного музеєзнавства: музеєфікація пам'яток сакрального мистецтва / Є.І. Ковальчук // Волинський музейний вісник. Наук. зб. – Луцьк : МП "Пульс", 2010. – Вип. 2. – С. 8–12.
22. Коротков В. Музейная экспозиция. Проблема синтеза науки, искусства, техники / В. Коротков, В. Ривин // Художник, вещь, мода: сб. научн ст. / Ред. М.Л. Бодрова, А.Н. Лаврентьев. М., 1988. – С. 72–78.
23. Коржик В. Перша світова війна на Буковині: проблеми музейного забезпечення / Матер. Всеукраїн. наук.-практ. конфер. «Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення». – Чернівці: Букрек, 2013. – С. 413–417.
24. Костючок Петро. Основні тенденції національно-політичної трансформації українства Карпатського регіону (1914–1918 рр.) / Петро Костючок. – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>
25. Литвинов В.В. Практика современной экспозиции. – М.: Плакат, 1989. – 192 с.
26. Левик Андрій. Використання пам'яток культурної спадщини під музейну функцію / Андрій Левик // Наша спадщина. – 2015. – №3 (5). – С. 48–51.
27. Майстровская М.Т. Музейная экспозиция: тенденции развития / М.Т. Майстровская // Музееведение. На пути к музею XXI века: музейная экспозиция: Сб. науч. Трудов / НИИ культуры. – М.,1996. – С. 11–36.
28. Майстровская М.Т. Экспозиционный дизайн музеев на рубеже веков (в неустанных поисках образа) / М.Т. Майстровская // Теория и практика музейного дела в России на рубеже XX–XXI веков: Труды ГИМ. – 2001. – Вып.127. – С. 340–362.
29. Михайловская А.И. Вопросы художественного оформления экспозиций музеев на современном этапе / А.И. Михайловская // Художественное оформление музеев. – 1965. – Вып.14. – С. 5–46.
30. Місце зустрічі – Історичний музей https://www.facebook.com/nmiu.mass/?notif_t=notify_me_page&notif_id=1466249019855805)
31. Музеї України: Довідник / Міністерство культури і мистецтв України. – К.: Задруга, 1999. – 130 с.
32. Музейний фонд України // Урядовий кур'єр. – 1992. – 7 серпня.
33. Мориквас Надія. Дороги до Маківки / Надія Мориквас // Наша спадщина. – 2015. – №3 (5). – С. 32–37.

34. На Волині відкрили меморіал воякам Першої світової війни // режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/37629>
35. На Яворівщині відкрили кімнату-музей історичних знахідок часів Першої світової війни // Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/na_yavorivshchyni_vidkryly_kimnatumuzey_istorychnyh_znahidok_chasiv_pershoi_svitovoi_viyny_157373.html?print
36. Никишин П.А. Музейные средства: знаки и символы / П.А. Никишин // Музееведение. На пути к музею XXI века: музейная экспозиция: Сб.науч.тр. / НИИ культуры. – М., 1996. – С. 37–52.
37. Никонов А. Военные музеи: шоу или классика? / А. Никонов // Мир музея. The world of museum. 2007. – № 5 (237). – С. 2–8.
38. Павловський Андрій. Перша світова війна. Погляд через століття / Андрій Павловський // Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/37548>
39. Перша світова війна у поштових листівках // Режим доступу: <http://www.zkmuseum.com/2014/06/blog-post.html>
40. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство / Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. – К., 2008. – 575 с.
41. Пищулин Ю. Музейные термины / Ю. Пищулин, П. Букшпан, М. Гнедовский и др. // Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч.тр. – М., 1986. – С. 36–134.
42. Погорелова А. Музейна справа: орієнтири розвитку / А. Погорелова // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2–3.
43. Поляков Т.П. Музейная экспозиция : собрание раритетов, учеб. пособие или художественный ребус? / Т.П. Поляков // Мир музея. The world of museum. 2007. – № 1 (233). – С. 28–32.
44. Поляков Т. П. , Стрижнева С.Е. Приглашение в музей // Музееведение. На пути к музею XXI века: музейная экспозиция: Сб.науч.труд./ НИИ культуры. – М., 1996. – С. 274–288.
45. Прищепя О.П. Основы музеезнавства / Олена Прищепя. – Рівне : Б. в., 2006. – 104 с.
46. Скороход Ольга. Нова програма історії України для шкіл: історія жертвних героїв чи талановитих переможців? // Режим доступу: <http://ua.censor.net.ua/r404558>
47. Столяров Б.А., Соколов Н.Д., Алексева Н.А. Основы экскурсионного дела / Б.А. Столяров, Н.Д. Соколов, Н.А. Алексева. – СПб, 2002. – 144 с.
48. Теодорович А. Ю. Основні напрямки діяльності музеїв історико-краєзнавчого профілю А.Ю. Теодорович // Трибуна. – 1999. – № 9–10.
49. Трегуб Ганна. Наталя Яковенко: «Підручник української історії залишається бастионом ура-патріотизму» / Ганна Трегуб // День. – 2011. – 25 листопада (№215).
50. Тимрот А.Д. Проблема образности в архитектурно-художественном решении музейной экспозиции / А.Д. Тимрот // Искусство музейной экспозиции. Современные тенденции архитектурно-художественных решений: Сб. научных трудов / НИИ культуры. – М.,1982. – Вып. 112. – С. 5–32.

51. Тимофеева И. Присутствие прошлого / И. Тимофеева // Мир музея. The world of museum. 2007. – № 2 (234). – С. 6–9.
52. Тихомирова В.А. Археологические материалы в музейной экспозиции /В.А. Тихомирова. – М., 1945.– 16 с.
53. У відновленому бункері Першої світової війни відкривають музей УСС // Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/54736>
54. Унікальний музей у Луцьку відзначив річницю // Режим доступу: [http://www.volynnews.com/news/society/unikalnyy-muzey-u-lutsku-vidznachy v-richnytsiu/](http://www.volynnews.com/news/society/unikalnyy-muzey-u-lutsku-vidznachy-v-richnytsiu/)
55. Унікальний форт-музей січових стрільців відкриють 15 серпня у Бурканові на Теробовлянщині // Режим доступу: <http://ternopillive.com.ua/unikalniy-fort-muzey-vidkriyut-na-ternopilshhini-v-ponedilok/>
56. Фесюк Галина. Скарби Жовківщини (с. 40–44) // Наша спадщина. – 2015. – №1 (3).
57. Шевченко В.В. Ломачинська І.М. Музеєзнавство / В.В. Шевченко, І.М. Ломачинська. – К.: Україна, 2007. – 288 с.
58. Ільницька Тетяна. На Рівненщині працюють над створенням єдиного в Україні музею Першої світової війни / Тетяна Ільницька // <http://incognita.day.kiev.ua/na-rivnenshhini-praczuuyut-nad-stvorennnyam-yedinogo-v-ukrayini-muzeyu-pershoyi-svitovoyi-vijni.html>
59. Sala Tradycji Centrum Dialogu «Kostiuchnywka» // Режим доступу: http://www.muzeumpilsudski.pl/dzialalnosc/wystawy/sala_tradycji_kostiuchnowka
60. Fundacja Centrum Dialogu Kostiuchnywka // Режим доступу: https://www.facebook.com/Fundacja-Centrum-Dialogu-Kostiuchn%C3%B3wka-134305859932955/?ref=page_internal
61. Centrum Kostiuchnywka // Режим доступу: https://www.facebook.com/kostiuchnowka/?ref=page_internal
62. https://www.facebook.com/SATSH203/photos/?tab=album&album_id=1118369558239813

